

Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi
Van Yüzüncü Yıl University
The Journal of Social Sciences Institute
Yıl / Year: 2020 - Sayı / Issue: 50
Sayfa/Page: 223-248
ISSN: 1302-6879

2000-2019 Döneminde Türkiye ile Orta Doğu Ülkeleri Arasındaki İktisadi İlişkiler*

Economic Relations between Turkey and the Middle Eastern Countries in the 2000-2019 Period

• Mezher YÜKSEL*

*Dr. Öğr. Üyesi, Kırıkkale Üniversitesi,
Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji
Bölümü, Kırıkkale/Türkiye,
Asst. Prof., Kırıkkale University, Faculty
of Science and Literature, Department of
Sociology,
Kırıkkale/ Turkey
mezheryuksel@yahoo.com
ORCID: 0000-0001-9153-2261

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi / Date Received:

02/11/2020

Kabul Tarihi / Date Accepted:

30/11/2020

Yayın Tarihi / Date Published:

30/12/2020

Atrf: Yüksel, M. (2020). 2000-2019 Döneminde Türkiye ile Orta Doğu Ülkeleri Arasındaki İktisadi İlişkiler. *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 50, 223-248

Citation: Yüksel, M. (2020). Economic Relations between Turkey and the Middle Eastern Countries in the 2000-2019 Period. *Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute*, 50, 223-248

Öz

Bu çalışma 2000-2019 arası dönemde gerçekleştirilen dış ticaret üzerinden Türkiye ile Orta Doğu ülkeleri arasındaki ilişkilerin iktisadi boyutunu tartışmaktadır. Bu çerçevede yıllar ve ülkeler itibarıyla ticari ilişkiler nasıl bir seyir izlemektedir, zaman içinde ne tür değişimler meydana gelmiştir, dış ticaretin genel görünümü nasıldır, Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmi içinde Orta Doğu'nun payı nedir ve zaman içinde nasıl bir seyir izlemiştir, ekonomik ilişkilerde ekonomi dışı faktörler ne ölçüde belirleyicidir gibi sorulara cevap aranmaktadır. Önceki dönemler ile karşılaştırıldığında Türkiye ile Orta Doğu ülkeleri arasındaki ilişkiler bu dönemde hem çeşitlenmiş hem de büyük artış göstermiştir. Esasen bu durum adına küreselleşme denilen ve ülkeler arasında artan çok yönlü ilişkiler ile karakterize edilen genel eğilimler ile uyumludur. Bu çalışma TÜİK tarafından yayımlanan resmi veriler ile çeşitli uluslararası kuruluşlar tarafından sunulan verilere dayanmaktadır. Araştırmanın temel varsayımı bölge dışı faktörlerin ikili ticari ilişkilerin seyrinde belirleyici rol oynadığı ve ikili ilişkilerde yaşanan diplomatik ve siyasi krizlerin ticari ilişkilerde aynı ölçüde karşılık bulmadığıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Orta Doğu, ekonomi, siyaset, dış ticaret

*Bu çalışmanın erken bir taslağı 04-06 Nisan 2016 tarihlerinde Kırıkkale Üniversitesi'nde gerçekleştirilen II. Uluslararası Ortadoğu Sempozyumu'nda "İktisadi ve Siyasi Bakımdan Türkiye-Ortadoğu İlişkileri" başlığı ile sunulmuştur.

Abstract

Based on the data concerning foreign trade between 2000 and 2019, this study examines the economic aspect of the relations between Turkey and other Middle Eastern countries. In this context, I aspire to answer the following questions: from the point of view of years and countries, what kind of a picture do trade relations present? What changes have been seen throughout this period? What is the general outlook of foreign trade like? What is the share of the Middle East in Turkey's total foreign trade volume and what has it been like during the period under consideration? Lastly, to what extent have non-economic factors been a determining factor in trade relations between Turkey and other Middle Eastern countries? It can be observed that compared to earlier periods, the relations between Turkey and Middle Eastern countries have been diversified and seen an increase. This picture thus seems compatible with the process of globalization which is characterized by a rise in multi-faceted relations among different countries. This study is based on official figures of the Turkish Statistical Institute and various data provided by a number of international organizations. The main argument of this research is that extraterritorial factors play a determining role on bilateral trade relations and bilateral political and diplomatic conflicts and crisis are not equally reflected on trade relations.

Keywords: Turkey, Middle East, economy, politics, foreign trade

Giriş

Türkiye Orta Doğu ülkeleri ile çok uzun ortak tarihsel geçmiş ve derin sosyo-kültürel bağlara sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu idaresi altında geçen uzun birliktelik Birinci Dünya Savaşı ile sona ermiş ve yerini ulus-devletlere bırakmıştır. Geçen yüz yıl boyunca Türkiye ile büyük bölümü Osmanlı bakiyesi bölge ülkeleri arasındaki ilişkiler bağımsız ulus-devletler arası ilişkiler olarak gerçekleşmiştir. İkili ilişkilerde ortak geçmiş ve sosyo-kültürel bağlar kadar ulusal çıkar ve bölgesel, küresel dinamikler de önem kazanmaya başlamıştır. Öte yandan Türkiye ile Orta Doğu ülkeleri arasındaki ilişkiler 2000 sonrasında farklı bir döneme evrilmiş görünmektedir. Bu yeni dönemde ilişkiler önceki dönemler ile mukayese edilemez ölçüde artmış, çeşitlenmiş ve derinleşmiştir. Bir yandan ekonomik ilişkiler gelişmiş ve dış ticaret hacmi her geçen yıl daha da artmış ve bununla paralel olarak diplomatik ve siyasi ilişkiler çok boyutlu derinlik kazanmıştır. Öte yandan ikili ve bölgesel düzeyde ilişkiler eğitimden turizme, güvenlikten ulaştırmaya birçok alanda çeşitlenerek artmıştır. Orta Doğu ülkelerinden elli beş binden fazla öğrenci Türkiye'deki üniversitelerde yüksek eğitime devam etmektedir (YÖK, 2020). 2019 yılında bölge ülkelerinden Türkiye'ye yedi milyondan fazla turist gelmiştir (TÜİK, 2020).

Esasen ilişkilerdeki çeşitlenme ve artış sadece Orta Doğu ülkeleri ile sınırlı bir olgu olmayıp Türkiye'nin birçok ülke ile ilişkilerinde gözlenen genel bir eğilimdir. Adına küreselleşme denilen ve ülkeler arasında ekonomik, siyasi, kültürel, askeri vb. alanlarda çok yönlü artan ilişkiler ile karakterize edilen bir sürecin genel eğilimlerini yansıtmaktadır. Örneğin, 1990'ların sonunda Türkiye'nin dış ticaret hacmi 70 milyar doların altında iken 2019 yılında yaklaşık 375 milyar dolara çıkmıştır (TÜİK, 2020). Yabancı yatırımlar ile uluslararası sermayeli şirket sayısındaki artış çok daha çarpıcıdır. 1973-2002 arası otuz yıllık dönemde doğrudan yabancı yatırım miktarı 15 milyar dolar iken 2003-2018 arası on altı yıllık dönemde 209 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Uluslararası sermayeli şirket sayısı ise 2002 yılında 5 bin 6 yüz iken 2018 yılında yaklaşık 66 bindir (TC Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi, 2020). Bazı araştırmacılar küreselleşme ile ortaya çıkan bu eğilimi dış politikada meydana gelen köklü bir değişimin ifadesi ve sonucu olarak değerlendirmekte ve tüccar devletin (trading state) yükselişi olarak tanımlamaktadır (Kirişçi, 2009).

Öte yandan bu yeni dönemi, Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri ile ilişkilerinde Cumhuriyet dönemi boyunca izleyegeldiği resmi politikalarında bir kırılma olarak değerlendirmek mümkündür (Öniş ve Yılmaz, 2009). Cumhuriyet döneminde Türkiye'nin resmi Orta Doğu politikası üç ilke temelinde şekillenmiştir: güvenlik, statükonun korunmasını esas alan tarafsızlık ve NATO'nun bir üyesi olmasından doğan batı etkisi. Orta Doğu ile olan köklü tarihsel ve kültürel bağlarına karşılık Türkiye'nin bölge ile olan ilişkilerinde izlediği resmi politikalar Batı eksenli olmuştur (Oran, 2001; Sinkaya, 2011: 80). Diğer bir ifade ile, modern Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri ile olan ilişkilerine yön veren temel ilke ortak tarihsel-kültürel miras olmaktan ziyade batılılaşma yönelimli bir dış politika ekseninde ve tarihsel bağlamından arındırılmış bir mesafe ile sürdürüle gelmiştir. Kısacası, 2000 sonrası dönemde Türkiye'nin geleneksel resmi politikasında radikal bir kopuş yaşanmasa da önemli değişiklikler meydana gelmiştir. Söz konusu değişimde iktidara geldiği 2002 yılından bugüne kadar Türkiye'yi yöneten Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AK Parti) önemli payı vardır (Altunışık ve Martin 2011). AK Parti'nin izlediği dış politika Orta Doğu ile ortak tarihsel ve kültürel mirasa ve coğrafi yakınlığa güçlü bir vurgu üzerinde yükselmektedir (Davutoğlu, 2008: 78-79). Komşular ile sıfır sorun, bölgesel sorunların çözümüne daha etkin müdahale ve bölge ile başta ekonomik olmak üzere diplomatik, sosyal ve kültürel alanlarda ilişkilerin çeşitlenerek derinleştirilmesi hedeflenmiştir (İnat ve Caner, 2017: 240; Dağı, 2006). Dahası ekonomik alanda gerçekleştirilen

serbest ticaret bölgelerinin oluşturulması, vize serbestisinin sağlanması ve yüksek düzeyli işbirliği konseyleri vasıtasıyla Türkiye'nin bölgesel etkinliğini arttırmak amacıyla ticaret bir dış politika aracı olarak kullanılmıştır (Kirişçi 2009: 42).

Türkiye ile Orta Doğu ülkeleri arasındaki ilişkilerin seyrinde bölge dışı ülkelerin önemli etkisi vardır. Bu çerçevede özellikle Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Batılı ülkelerin bölgeye müdahaleleri öne çıkmaktadır. ABD öncülüğünde BM ve NATO gibi aktörlerin katılımı ile bölgeye yapılan doğrudan askeri müdahaleler veya uygulanan ekonomik ambargolar Türkiye'nin bölge ülkeleri ile ekonomik ilişkilerini ciddi biçimde etkilemektedir. NATO üyesi ve ABD müttefiki bir ülke olarak Türkiye müdahale ve ambargolara aktif olarak katılmaktadır. Bu durum özellikle ekonomik bakımdan Türkiye'ye büyük yük getirmekte ve Türkiye'nin bölge ile ilişkilerine olumsuz yansımaktadır. Örneğin, 1990'larda Irak'a uygulanan ekonomik ambargo dolayısıyla Türkiye ile Irak arasındaki dış ticaret 2003 yılına kadar tamamen durmuş, İran'a yönelik olarak 2012 ve 2018 yıllarında uygulamaya konulan yaptırımlar sonrasında ise dış ticaret hacmi 2012 yılında yaklaşık 22 milyar dolar iken 2019 yılında 6 milyar doların altına gerilemiştir.

Bölgenin istikrarsız yapısının da ikili ve bölgesel ilişkilerde etkili olduğunu belirtmek gerekmektedir (Beşli, 2012: 630). Artık kronikleşen Filistin sorunu, mezhep farklılıklarından kaynaklanan ülke içi ve ülkeler arasındaki gerilim ve çatışmalar gibi görece daha eski istikrarsızlıklara yakın dönemde yeni istikrarsızlıklar eklenmiştir. Bu çerçevede 2010 yılında Tunus'ta başlayan ve Arap Baharı olarak bilinen halk hareketlerini özellikle anmak gerekir. Siyasi, ekonomik ve sosyal talepler ile ortaya çıkan bu hareketler ilgili hükümetlerin şiddet kullanarak bastırmaya çalışmasının da etkisiyle yıllar süren iç çatışmalara evrilmiştir (Gelvin, 2015; Salih, 2013; Selim 2013; Sika, 2013). Son olarak, Türkiye'nin çeşitli bölge ülkeleri ile ikili diplomatik ve siyasi ilişkilerinde dönemsel olarak ihtilaflar ve krizler yaşanmaktadır. Bu çerçevede İsrail, Mısır, Suriye, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) ve Suudi Arabistan ile yaşanan sorunlar hem süresi hem de etkisi bakımından dikkate değerdir. Bununla birlikte söz konusu ihtilaflar ile krizlerin ticari ilişkilere kopuş veya ilişkilerin tamamen kesilmesine yol açacak düzeyde yansımadığını belirtmek gerekir.

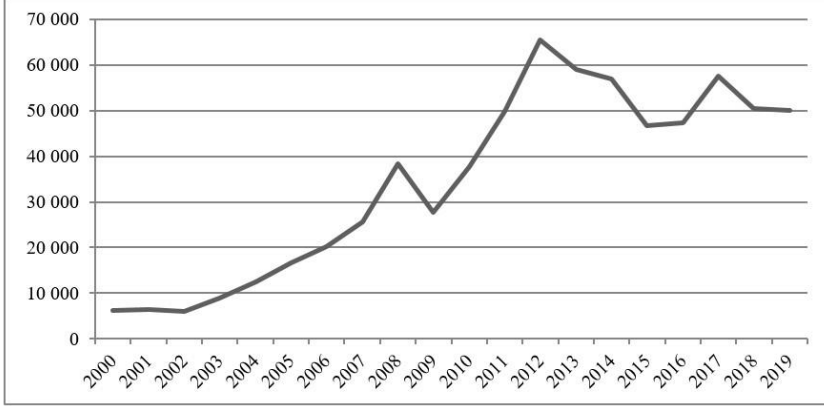
Bu çalışmanın amacı Türkiye-Orta Doğu ülkeleri arasındaki ilişkileri ekonomik boyutu ile değerlendirmektir. Bu amaçla 2000-2019 yılları arasında Türkiye ile Orta Doğu ülkeleri arasında gerçekleştirilen dış ticaret verilerine bakılacaktır. İlk olarak ticari

ilişkilerin genel görünümü, zaman içindeki seyri, bölge ile olan dış ticaretin Türkiye'nin toplam dış ticareti içindeki yeri ve dış ticaretin sektörel kompozisyonu ortaya konulmaktadır. Daha sonra ülke bazında değerlendirme yapılmaktadır. Bunu yaparken Türkiye'nin en yüksek dış ticaret hacmine sahip olduğu yedi ülke ile olan ilişkileri ayrı ayrı ele alınmış buna karşılık Türkiye'nin görece daha düşük ticaret hacmine sahip olduğu dokuz ülke ile ilişkileri ise tek bir grup halinde değerlendirilmiştir. Son olarak genel bir değerlendirmeye yer verilmektedir. Çalışma büyük oranda Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından yayımlanan verilere dayanmaktadır. Bunun yanı sıra Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD) gibi uluslararası kuruluşlar tarafından sağlanan verilerden de yararlanılmaktadır. Mekansal ölçekte bu araştırma on altı ülkeyi kapsamaktadır. Bu ülkeler Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Bahreyn, Filistin, Irak, İran, İsrail, Katar, Kuveyt, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), Lübnan, Mısır, Suriye, Suudi Arabistan, Umman, Ürdün ve Yemen'dir. Bilinen ilk kullanımı 20. yüzyılın başlarına tarihlenen "Orta Doğu"nun (Oran, 2001: 194) sınırları ve kapsadığı ülkeler konusunda farklı görüşler vardır (Bilgin, 2004; Culcasi, 2010; Keddie, 1973; Koppes, 1976). Bu çalışmada Yerasimos (1994) sınıflandırması, Filistin ve KKTC'nin eklenmesi şeklindeki kısmi değişikliklerle, esas alınmıştır.

Türkiye ile Orta Doğu Ülkeleri Ticari İlişkilerinin Genel Görünümü

Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri ile ticari ilişkilerinin genel görünümüne bakıldığında dikkat çeken ilk husus dış ticaret hacminde zaman içinde meydana gelen büyük artıştır. Şekil 1.'de görüldüğü üzere ticaret hacmi 2000 yılından 2019 yılına sekiz kattan fazla artarak 6 milyar dolardan 50 milyar dolara çıkmıştır. Söz konusu dönemde bölgenin Türkiye'nin toplam dış ticaret hacmindeki payı da yaklaşık iki kat artarak % 13'ün üstüne çıkmıştır. Dış ticaret hacminde 2009 yılındaki küresel ölçekli ekonomik krizin de etkisiyle yaşanan daralma sayılmazsa 2012 yılına kadar düzenli artış yaşanmış ve 65 milyar doları aşmıştır. Ancak 2013 yılından itibaren dış ticaret hacmi düşüş eğiliminin öne çıktığı dalgalı bir sürece girmiştir. Bunda ikili ilişkilerde yaşanan sorunların etkisi olmakla birlikte esas faktör bölge dışı dinamiklerdir. Özellikle ABD öncülüğünde İran'a uygulanan uluslararası ambargonun etkisi belirgindir. Ambargonun kapsamı 2011 yılı sonu itibarıyla genişletilerek İran'dan petrol alan ülkeler ve İran merkez bankası ile iş yapan finans kuruluşlarına yaptırımlar devreye sokulmuştur. Türkiye dahil on sekiz ülke için daha esnek bir

ambargo takvimi öngörülmüş olsa da Türkiye'nin İran ile dış ticaret hacminde çok büyük düşüş meydana gelmiştir. Türkiye'nin bölgedeki en büyük dış ticaret ortağı olan İran ile olan ticaret hacmi ambargonun da etkisiyle yaklaşık % 70 azalarak 2012'de 22 milyar dolardan 2019 yılında 6 milyar doların altına gerilemiştir.

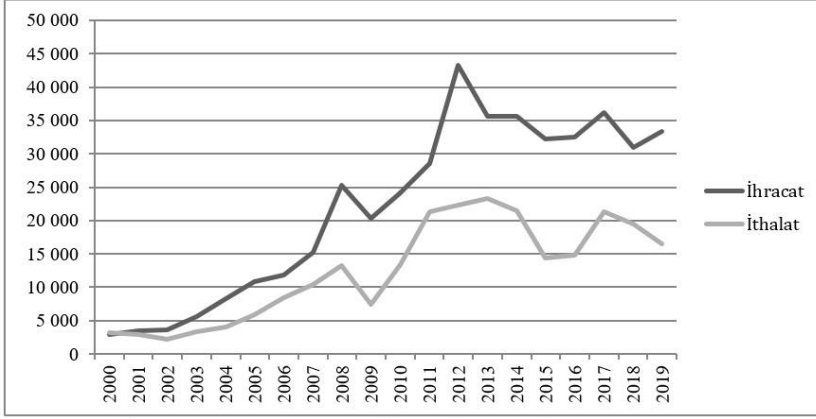

Şekil 1. Yıllar İtibariyle Türkiye-Orta Doğu Ülkeleri Dış Ticaret Hacmi, 2000-2019 (Milyar \$)

Kaynak: TÜİK, 2020

Şekil 2'de de görüldüğü üzere Türkiye Orta Doğu ülkeleri ile olan dış ticaretinde ihracat fazlası veren taraf konumundadır. 2000-2019 döneminde yaklaşık 250 milyar dolarlık ithalata karşılık 440 milyar doları aşan ihracat yapılmıştır. Bu durum tek tek ülkeler bazında da geçerli olup toplam on altı ülkenin on beş tanesi ile yapılan ticarete Türkiye'nin ihracatı ithalatından fazladır. Türkiye'nin en yüksek dış ticaret fazlası verdiği ülke aynı zamanda en fazla ihracat yaptığı ülke olan Irak'tır. Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerine yaptığı ihracatın dörtte biri Irak'adır. Dış ticaret fazlası bakımından ikinci sırada BAE gelmektedir. Buna karşılık Türkiye'nin dış ticaret açığı verdiği tek ülke ise İran'dır. Yaklaşık 51 milyar dolarlık ihracata karşılık bu ülkeden yapılan ithalat 114 milyar dolardan fazladır. Türkiye Orta Doğu'dan yaptığı ithalatın % 45'ini İran'dan gerçekleştirmektedir. İran'dan yapılan ithalatta en büyük kalemi enerji oluşturmaktadır. Örneğin Türkiye'nin 2018 yılı toplam petrol ithalatının % 18 ve doğal gaz ithalatının ise % 17'si İran'dan gerçekleştirilmiştir (Türkiye Petrolleri, 2019: 34-35). Kısacası, yıllar itibariyle görece dalgalanmalar yaşanmış olsa da 2000-2019

döneminde Türkiye'nin hem bölge ülkelerine ihracatı hem de bölgeye yaptığı ihracatının Türkiye'nin toplam ihracatı içindeki payı artmıştır.

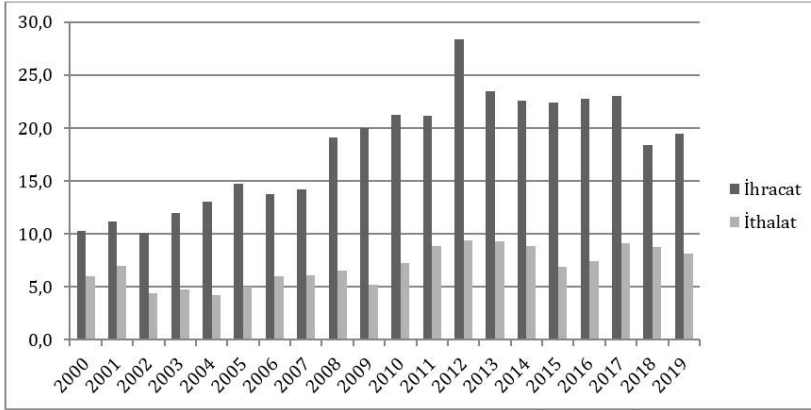

Şekil 2. Yıllar İtibariyle Türkiye-Orta Doğu Ülkeleri İhracat ve İthalatı, 2000-2019 (Milyon \$)

Kaynak: TÜİK, 2020

2000 yılında Türkiye'nin toplam ihracatında % 10 civarında olan Orta Doğu'nun payı 2019 yılına gelindiğinde yaklaşık % 20'ye çıkmıştır. Şekil 3'te de görüldüğü üzere en yüksek orana çıktığı 2012 yılında Orta Doğu'ya yapılan ihracatın toplam ihracat içindeki payı % 28'in üstündedir. Öte yandan 2013'te sert bir düşüş meydana gelmiş ve bu eğilim sonraki üç yılda da devam etmiştir. Esasen söz konusu dönemde Türkiye'nin toplam ihracatında da düşüş eğilimi vardır. 2013 yılında yaklaşık 152 milyar dolar civarında olan toplam ihracat 2016 yılına gelindiğinde 142 milyar dolara gerilemiştir. Bununla birlikte, bölge ihracatında meydana gelen düşüşün iki önemli nedeni vardır. İlki, daha önce de değinildiği üzere ABD öncülüğünde İran'a uygulanan ambargodur. Bir diğer neden ise en büyük ihracat pazarı olan Irak'ta yükselen DEAŞ kaynaklı terör ve sonrasında da devam eden şiddet sarmalıdır. İç savaşın yaşandığı Irak'a yapılan ihracat miktarı 2013 yılında yaklaşık 12 milyar dolardan 2019 yılına gelindiğinde 9 milyar doların altına gerilemiştir.

İhracattaki eğilimlerin aksine bölgeden yapılan ithalatın Türkiye'nin toplam ithalatı içindeki payı sürekli % 10'un altında gerçekleşmiştir. 2000 yılında toplam ithalat içinde bölgenin payı % 6 iken 2019 yılı sonunda % 8'in biraz üstündedir. 2000-2019 ortalaması ise % 8'in altındadır.

Şekil 3. Yıllar itibariyle Orta Doğu Ülkeleri ile Gerçekleştirilen İhracat ve İthalatın Türkiye'nin Toplam İhracat ve İthalatı İçindeki Payı, 2000-2019 (%)

Kaynak: TÜİK, 2020

Dış ticaretin sektörel kompozisyonu incelendiğinde bölgeye yapılan ihracatın imalat sanayi ağırlıklı olduğu buna karşılık ithalatın ise petrol, doğal gaz ve değerli maden cevherlerinden oluştuğu görülmektedir. Nitekim İran ve Irak Türkiye'nin petrol ve doğal gaz ithalatında tedarikçi ülkeler olarak öne çıkmaktadır (Türkiye Petrolleri, 2019: 34-35). Türkiye'nin bölgesel ithalat sepetinde enerjiden sonra ikinci sırada imalat sanayi gelmektedir. Özellikle İsrail bu sektörde önemli bir ortaktır. Öte yandan Türkiye'nin Orta Doğu ülkelerine yaptığı ihracatın sektörel dağılımına bakıldığında imalat sanayinin ilk sırada yer aldığı görülmektedir. Kısacası, bölge ile yapılan dış ticaretin sektörel kompozisyonu Türkiye'nin dış ticaretindeki genel eğilimler ile uyumlu bir tablo arz etmektedir.

Bölgede yaygın biçimde seyreden savaş, çatışma ve anlaşmazlıklar ile egemen istikrarsız siyasi yapı Türkiye ile bölge ülkeleri arasındaki ikili ticari ilişkileri olumsuz biçimde etkilemektedir (Beşli, 2014: 630). Filistin'den Yemen'e, Suriye'den Irak'a bölgede devam eden çatışmalar bir yandan yüz binlerce insanın ölümüne ve milyonlarca insanın mülteci konumuna düşmesine yol açarken bir yandan da başta söz konusu ülkeler olmak üzere bölgenin ekonomisine büyük zarar vermektedir. Bu durum Türkiye'nin bölge ile olan dış ticaretine de olumsuz yansımaktadır. Bunun yanı sıra Türkiye'nin bir kısım bölge ülkeleri (İsrail, Mısır, Suriye, Irak, BAE, Suudi Arabistan) ile dönem dönem yaşadığı ikili siyasi-diplomatik sorunlar da ticari ilişkileri olumsuz etkileyebilmektedir. Bununla birlikte, ikili diplomatik ilişkilerin tamamen kesintiye uğradığı

durumlarda bile ekonomik ilişkilerin devam ettiği görülmektedir. Diğer bir ifade ile, ticari ilişkiler diplomatik krizler ve siyasi ihtilaflara rağmen görece artarak devam etmektedir. Bunun en dikkat çeken örneği İsrail ve Mısır'dır. İki ülke ile de diplomatik ilişkilerin tamamen kesilmesine varan krizlere karşın ticari ilişkiler sadece devam etmekle kalmayıp görece artışlar dahi yaşamıştır. Örneğin, İsrail ile 2009 ve 2010 yıllarında yaşanan ve diplomatik ilişkilerin kesilmesi ile doruğa çıkan krizlere rağmen 2011 yılında ihracatta % 15'i, ithalatta ise % 50'yi aşan artış meydana gelmiştir.

Öte yandan öyle görünüyor ki Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri ile ekonomik ilişkilerinde ikili ve bölgesel faktörler kadar bölge dışı ve küresel faktörler de etkili olmaktadır. Örneğin, 2009 yılında yaşanan küresel ekonomik kriz ile ABD öncülüğünde BM tarafından 1990'lar boyunca Irak'a ve 2011 yılı sonunda ise İran'a uygulamaya konulan uluslararası ambargo Türkiye'nin başta ilgili ülkeler olmak üzere bölge ülkeleri ile olan ticaret hacminde daralmaya neden olmuştur.

Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri ile ticari ilişkilerinin genel görünümüne bakıldığında ülkeler bazında iki grup halinde gerçekleşen çok belirgin bir ayrışma olduğu görülmektedir. Bir tarafta toplam dış ticaret hacminin yaklaşık % 90'ının gerçekleştirildiği İran, Irak, BAE, İsrail, Suudi Arabistan, Mısır ve Suriye öte yandan Filistin, Umman, Bahreyn, Yemen, Kuveyt, Katar, Ürdün, Lübnan ve KKTC. İkinci grup ülkeler bölgesel dış ticaret hacminde % 10'un biraz üstünde bulunan düşük paylarına karşılık Türkiye'nin görece yüksek dış ticaret fazlası verdiği pazarlar olarak ayrılmaktadır.

Tablo 1. Türkiye-Orta Doğu Ülkeleri İhracat, İthalat ve Dış Ticaret Hacmi, 2000-2019 (Milyon \$)

İhracat		İthalat		Dış Ticaret Hacmi	
Ülke	Miktar (\$)	Ülke	Miktar (\$)	Ülke	Miktar (\$)
Irak	110 464	İran	114 494	İran	165 478
BAE	71 537	B.A.E.	36 846	Irak	118 614
İran	50 984	İsrail	26 391	BAE	108 383
İsrail	42 540	S. Arabistan	26 220	İsrail	68 931
S. Arabistan	40 451	Mısır	19 010	S. Arabistan	66 671
Mısır	38 043	Irak	8 150	Mısır	57 053
Suriye	19 589	Suriye	4 370	Suriye	23 959
KKTC	16 727	Katar	3 835	KKTC	17 755

2000-2019 Döneminde Türkiye ile Orta Doğu Ülkeleri Arasındaki İktisadi İlişkiler

Lübnan	11 122	Kuveyt	2 719	Lübnan	13 626
Ürdün	9 861	Lübnan	2 504	Katar	11 124
Yemen	7 543	Bahreyn	1 991	Ürdün	10 920
Katar	7 289	Ürdün	1 059	Kuveyt	8 945
Kuveyt	6 226	KKTC	1 028	Yemen	7 576
Umman	3 965	Umman	912	Umman	4 877
Bahreyn	2 864	Filistin	34	Bahreyn	4 855
Filistin	860	Yemen	33	Filistin	894
Toplam	440 065		249 596		689 661
Türkiye	2 199 452		3 305 813		5 505 265

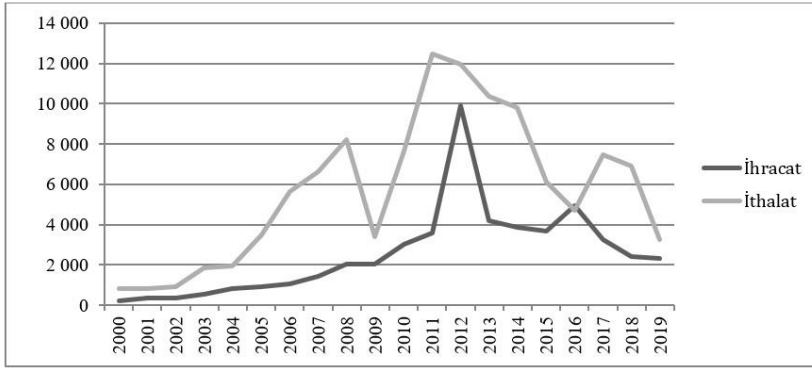
Kaynak: TÜİK, 2020

Ülkeler Bazında Ticari İlişkilerin Seyri

Ülkeler bazında değerlendirildiğinde ilk sırada İran'ın yer aldığı görülmektedir. Türkiye'nin Orta Doğu bölgesi ile gerçekleştirdiği dış ticaret hacminin yaklaşık dörtte biri ve ithalatın ise % 45'ten fazlası İran iledir. 2000-2019 döneminde bu ülkeye toplam yaklaşık 51 milyar dolar ihracat yapılmış buna karşılık gerçekleşen ithalat miktarı 114 milyar dolardan fazladır. Bu itibarla İran, Türkiye'nin sadece bölgedeki en büyük ticaret ortağı değil aynı zamanda dış ticaret açığı verdiği tek bölge ülkesidir. Bunda Türkiye'nin enerjide dışa bağımlı ve enerji ihtiyacının önemli bir kısmını da İran'dan karşılıyor olmasının payı büyüktür. Türkiye'nin toplam enerji talebinin % 70'ten fazlası ithalat ile karşılanmaktadır. Bu oran petrolde % 93 doğal gazda ise % 99 olup en büyük tedarikçi ülkelerden biri de İran'dır (TÜİK, 2020; Türkiye Petrolleri, 2019: 34). Bu durum Türkiye ile İran arasındaki ticaretin sektörel kompozisyonunu da biçimlendirmektedir. Petrol ve doğal gaz Türkiye'nin İran'dan yaptığı ithalatın % 80'ini oluştururken bu ülkeye yapılan ihracatın neredeyse tamamı imalat sanayi alanındadır (TÜİK, 2020).

2000'lerden itibaren Türkiye ile İran arasında ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi yönünde önemli adımların atıldığını görüyoruz. 2001 yılında Türkiye-İran İş Konseyi'nin kurulması ile atılan bu adımlar 2003 yılında Türkiye-İran Sınır Ticareti Ortak Komitesi'nin kurulması ile devam etmiştir. 2005 yılında ikisi de daha önce imzalanmış olan Yatırımların Karşılıklı Teşviki ve Korunması Anlaşması ile Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi Anlaşması yürürlüğe girdi (Oran, 2013: 459). Bu çabalara karşılık biri ikili ilişkilerden diğeri ise İran'ın genel olarak küresel kapitalist pazar ile daha özelden ise ABD öncülüğündeki Batı ile yaşadığı sorunlardan kaynaklanan iki

önemli nedenden ötürü ekonomik ilişkilerde çeşitli sorunlar ve dalgalanmalar yaşanmıştır. İkili ilişkilerden kaynaklanan nedenlere baktığımızda ilk sırada İran'ın ekonomide uyguladığı yüksek korumacı politikalar gelmektedir (Özdemir vd., 2015: 91). Bunun yanı sıra dış ticaretteki en büyük kalemi oluşturan doğal gaz ticaretinde dönem dönem yaşanan gazın kalitesi veya fiyatına ilişkin sorunlar da iki ülke arasındaki ilişkileri olumsuz etkilemektedir (Oran, 2013: 458). Dış ticarete meydana gelen çeşitli olumsuzluklara ve dalgalanmalara rağmen Türkiye ile İran birbirleri için önemli pazarlar olmaya devam etmektedir. İran'ın en fazla ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında 2018 yılı itibariyle Türkiye dördüncü sıradadır (UNCTAD, 2020). Öte yandan bazı araştırmacılar ülkeler arasında artan ticari ilişkilerin siyasi ve diplomatik alanlarda da işbirliği ile sonuçlanacağını ön gören liberal uluslararası ilişkiler kuramlarının varsayımlarının aksine Türkiye ile İran arasında Türkiye'nin aleyhine artan eşitsiz dış ticaretin işbirliğinden ziyade çatışmaya neden olacağını savunmaktadır (Demiryol, 2013: 112).

Şekil 4. Yıllar İtibariyle Türkiye'nin İran ile Dış Ticareti, 2000-2019 (Milyon \$) **Kaynak:** TÜİK, 2020

Şekil 4'te de görüldüğü üzere, dış ticaret hacmi yaklaşık 22 milyar dolar düzeyine çıktığı 2012 yılına kadar artış eğilimine sahiptir. Ancak sonrasında dönemsel dalgalanma olsa da sert bir düşüş eğilimine girmiştir. İran ile ticarete yaşanan düşüşler büyük oranda dış faktörlerden ve küresel krizlerden kaynaklanmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin toplam ithalatında % 30'dan fazla bir düşüşe yol açan 2008-2009 dünya ekonomik krizinde İran'dan yapılan ithalatta yaklaşık % 60'lık bir daralma meydana gelmiştir. Bir diğer önemli dış faktör ABD öncülüğünde İran'a uygulanan uluslararası ambargodur. Daha önce de belirtildiği üzere, İran'a uygulanan ambargonun

kapsamı 2011 yılı sonu itibariyle genişletilmiş ve bundan en fazla etkilenen ülkelerden biri Türkiye olmuştur. Türkiye'nin bölgedeki üçüncü en büyük ihracat pazarı olan İran ile 2012 yılında yaklaşık 22 milyar dolar olarak gerçekleşen yıllık dış ticaret hacmi 2015 yılı sonunda 10 milyar doların altına gerilemiştir. 2015 yılında ambargonun kaldırılmasından sonra ticaret hacminde görece bir artış meydana gelmiş ve 2017 yılı sonuna gelindiğinde 11 milyar dolara yaklaşmış olsa da yaklaşık 22 milyar dolar ile en yüksek dış ticaret hacminin gerçekleştiği 2012 yılının çok gerisindedir.

Öte yandan Kasım 2018 itibariyle ABD tarafından İran'a yönelik yeni bir ambargo paketi uygulamaya konulmuştur (<https://www.haberturk.com/son-dakika-abd-nin-iran-ambargosu-basladi-2207578>). Her ne kadar ambargodan kısmi muaf tutulan sekiz ülke arasında yer alsın da Türkiye son ambargo dolayısıyla yine en fazla olumsuz etkilenen ülkelerden biri olmuştur. Gerek ihracat gerekse ithalatta yaşanan sert düşüş ile paralel olarak Türkiye'nin İran ile olan dış ticaret hacmi 2019 yılında 6 milyar doların altına gerilemiştir. 2018 yılında Türkiye'nin toplam petrol ithalatının % 18'i İran'dan iken bu oran bir sonraki yıl % 5'in altına gerilemiştir (Türkiye Petrolleri, 2019: 34).

Dış ticaret hacmi bakımından ikinci sırada bulunan Irak ise İran'ın tam tersine Türkiye'nin en yüksek dış ticaret fazlası verdiği pazar konumundadır. Esasen gerek coğrafi yakınlık dolayısıyla gerekse dış ticaretlerinin sektörel kompozisyonları itibariyle Türkiye ile Irak birbirleri için yüksek dış ticaret potansiyeline sahip iki ülkedir. Kırk milyona yaklaşan nüfusu ile bölgenin önde gelen ülkelerinden olan Irak'ın sanayisi gelişmemiştir ve ekonomisi petrol ihracatına dayanmaktadır. 2018 yılı itibariyle ihracatının % 98'i petrolden oluşmaktadır (UNCTAD, 2020) ve sanayi malları ihtiyacını ithalat ile karşılamaktadır. Öte yandan Türkiye bölgenin sanayisi en gelişmiş ülkesidir ve enerjide yüksek oranda dışa bağımlıdır. Bu durum iki ülkeyi dış ticarete birbirleri için uygun ortaklar kılmaktadır. Esasen 1980 sonrası serbest pazar ve dışa açık büyüme stratejisi izleyen Türkiye, Irak ile güçlü ticari ilişkiler geliştirmiş ve 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi sonrası başlayan Körfez Savaşı öncesinde iki ülke arasındaki dış ticaret hacmi 3 milyar dolara ulaşmıştır (Oran, 2013: 402).

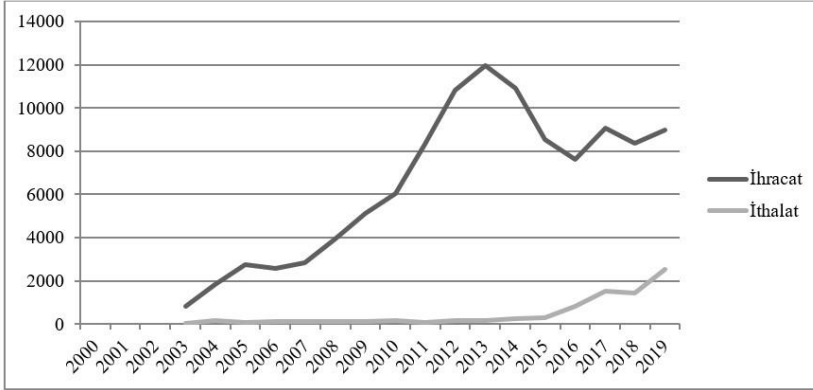
Bununla birlikte kimi zaman bölge dışı faktörler kimi zaman da ikili ilişkilerde ve bölgesel düzeyde baş gösteren sorunlar ticari ilişkilerin gelişimini etkilemektedir. Bölge dışı faktörlerin başında BM tarafından ABD öncülüğünde Irak'a uygulanan ambargo gelmektedir. Körfez savaşından sonra uygulamaya konulan ve 1990'lar boyunca

yürürlükte olan ambargo dolayısıyla Türkiye-Irak ekonomik ilişkileri durma noktasına gelmiştir (Oran, 2013). 2003 yılında ambargonun kaldırılmasından sonra özellikle ihracatta büyük ve istikrarlı bir artış meydana gelmiş ve 2013 yılına gelindiğinde yaklaşık 12 milyar dolarlık ihracat ile Irak, Almanya'nın ardından en fazla ihracat yapılan ikinci ülke olmuştur. Irak ile ticari ilişkileri etkileyen bir diğer faktör ikili ilişkilerde meydana gelen gelişmelerdir. Bunların başında Irak Kürt Bölgesel Yönetimi ile ilişkilerde yaşanan gelişmeler gelmektedir. Irak Kürt Bölgesel Yönetimi ile 2017 yılında Türkiye'nin karşı çıktığı bağımsızlık referandumuna kadar yakın ve güçlü ilişkiler geliştirilmiştir. Bunun sonucu olarak bir yandan bölge petrolünün Türkiye üzerinden dünya pazarlarına ulaştırılması sağlanırken bir yandan da bölgenin imarı ve altyapı yatırımları Türk müteahhitlik firmaları tarafından gerçekleştirilmiştir (Oran, 2013). Kısacası, Irak Kürt Bölgesel Yönetimi Türkiye için önemli bir pazar olmuş ve Türkiye-Irak dış ticaret hacminin gelişmesinde büyük rol oynamıştır.

Öte yandan iki ülke arasındaki ekonomik ilişkileri etkileyen diğer önemli bir gelişme 2014-2016 arası dönemde Irak'ta yaşanan DEAŞ kaynaklı şiddet ve terördür. Şiddet başta Kerkük ve Musul olmak üzere ülkenin önemli kentlerinde uzun süre hüküm sürmüş ve ülke ekonomisini olumsuz etkilemiştir. Nitekim Türkiye'nin yaklaşık 12 milyar dolar ile ihracat rekoru kırdığı 2013 yılından sonra büyük düşüş gören ihracat 2016 yılına gelindiğinde 8 milyar doların altına gerilemiştir. DEAŞ'ın yenilgiye uğratıldığı 2016 yılından sonra tekrar artış eğilimine girse de ihracat 2019 yılında 9 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Türkiye ile Irak arasında 2000-2019 döneminde gerçekleşen dış ticaret hacmi 110 milyar doları ihracat, 8 milyar doları ithalat olmak üzere 118 milyar doların üstündedir. Türkiye'nin en büyük dış ticaret fazlası verdiği bölge ülkesi olan Irak'a yapılan ihracatın yıllar itibariyle seyri üç döneme ayrılmaktadır. İlk dönem ambargo dolayısıyla herhangi bir ticari etkinliğin yaşanmadığı 2003 öncesi dönemdir. 2013 yılı dahil sonraki on yılı kapsayan ikinci dönemde düzenli ve büyük bir artış gözlenmektedir. Nitekim 2013 yılında yaklaşık 12 milyar dolar ile ihracatta rekor kırılmıştır. Üçüncü dönem olan 2013 sonrasında önce sert düşüş ardından artış yönünde dalgalı bir eğilim söz konusudur. Türkiye'nin Irak'tan yaptığı ithalatın görünümüne ve seyrine bakıldığında ihracat ile mukayese edilemez bir yapıda olduğu görülmektedir. Öncelikle toplam ithalat 8 milyar dolar civarında olup bunun da % 65'ten fazlası son üç yılda gerçekleşmiştir. Irak ile yapılan dış ticaretin sektörel kompozisyonuna bakıldığında, İran ile benzer bir şekilde, imalat sanayisine dayalı ürünlerin ihraç

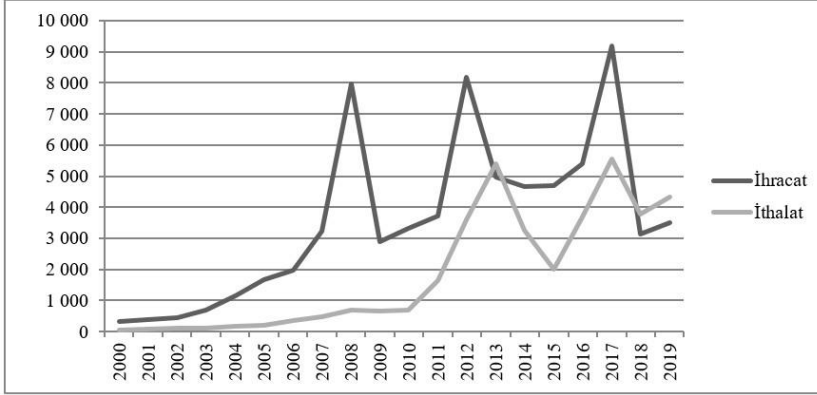
edildiği, buna karşılık ağırlıklı olarak petrol ithal edildiği görülmektedir. Örneğin, 2019 yılındaki toplam petrol ithalatının % 21'den fazlası Irak'tan gerçekleştirilmiştir (Türkiye Petrolleri, 2019: 34).

Şekil 5. Yıllar İtibariyle Türkiye'nin Irak ile Dış Ticareti, 2000-2019 (Milyon \$)

Kaynak: TÜİK, 2020

Türkiye'nin en yüksek dış ticaret hacmine sahip olduğu Orta Doğu ülkeleri arasında 108 milyar dolar ile üçüncü sırada BAE gelmektedir. Dış ticaretin 71 milyar doları ihracat ve 37 milyar doları ise ithalattan oluşmaktadır. Öte yandan Şekil 6'da da görüldüğü üzere, genel olarak dış ticaret hacminde daha özelden ise ihracatta en sert dalgalanmaların yaşandığı bölge ülkesidir. 2000-2007 arasında istikrarlı artan ihracat, önce 2008 yılında sert bir yükseliş ile iki kat artarak 8 milyar dolara çıkmış, ardından bir sonraki yıl benzer sertlikte bir düşüş ile 3 milyar doların altına gerilemiştir. 2009 yılında yaşanan düşüşte temel faktör küresel ekonomik krizdir. Sonraki üç yılda artış yönlü seyreden ihracat 2012 yılına gelindiğinde 8 milyar doların üstüne çıkmıştır. 2013 yılında yaklaşık % 40 azaldıktan sonra tekrar artış eğilimine giren ihracat 2017 yılı sonunda 9 milyar doların üstüne çıkarak rekor düzeye ulaşmıştır. Ancak ertesi yıl bu defa rekor bir düşüş ile 3 milyar dolar düzeyine gerilemiştir.

Şekil 6. Yıllar İtibariyle Türkiye'nin BAE ile Dış Ticareti, 2000-2019 (Milyon \$)

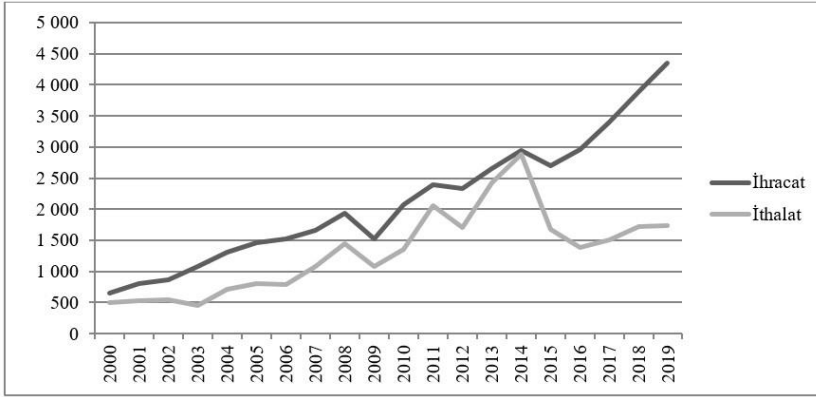
Kaynak: TÜİK, 2020

İhracatta sert dalgalanmalar meydana gelse de BAE, Türkiye'nin en yüksek dış ticaret fazlası verdiği ülkedir. Bu ülkeden yapılan ithalat 2010 yılına kadar yıllık 1 milyar doların altında gerçekleşmiş, sonraki yıllarda ise dalgalı bir seyir izlemiştir. Bu tarihten itibaren ihracat ile benzer bir eğilim izlemiş olan ithalat üç yıl süren artış sonunda 5 milyar doların üstünde gerçekleşmiştir. Takip eden iki yılda sert düşüşler sonrası 2 milyar dolar civarına gerilemiştir. Düşüş eğilimi sonraki iki yılda yerini sert artışlara bırakarak 2017 yılına gelindiğinde ihracatta olduğu gibi ithalatta da rekor düzeye ulaşarak 5 milyar doların üstüne çıkmıştır.

BAE on milyonun altındaki nüfusu ile bölgenin görece küçük ülkeleri arasında olsa da ekonomik büyüklük ve özellikle de dış ticaret hacmi bakımından Orta Doğu'nun önde gelen ülkelerindedir. 2018 yılı itibariyle yaklaşık 425 milyar dolar GSMH'ya sahiptir ve 580 milyar dolara yaklaşan dış ticaret hacmi ile Orta Doğu ülkelerinin toplam dış ticaret hacminin üçte birini tek başına gerçekleştirmektedir (UNCTAD, 2020). Diğer bir ifade ile, dış ticaret hacmi bakımından bölgenin en büyük ekonomisidir. Dış ticaretinin sektörel dağılımına bakıldığında % 70'ten fazlasının değerli maden cevherleri ve petrol olduğu görülmektedir (UNCTAD, 2020). Bu açıdan değerlendirildiğinde Türkiye ile BAE arasında yüksek bir dış ticaret potansiyeli olduğu söylenebilir.

Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri arasında en yüksek dış ticaret hacmine sahip olduğu dördüncü ülke İsrail'dir. Toplam dış ticaret hacmi 69 milyar dolar olup bunun yaklaşık 43 milyar doları ihracat ve 26 milyar doları da ithalattır. Şekil 7'de de görüldüğü üzere İsrail ile

ticarete Türkiye net ihracatçı konumdadır ve küçük dalgalanmalar meydana gelse de ihracattaki eğilim istikrarlı artış şeklindedir. 2015 yılına kadar yıllık 3 milyar doların altında gerçekleşen ihracat sonraki yıllarda düzenli artış ile 5 milyar dolara yaklaşmıştır. 2015 yılı ihracat ile ithalat eğilimlerinin belirgin biçimde farklılaştığı bir yıldır. Bu tarihten itibaren ihracat yıllık bazda % 10 ile % 15 arası düzenli artışlar sonrasında 2019 yılına gelindiğinde 4 milyar doların üstüne çıkmıştır. Buna karşılık ithalatta görece daha stabil bir durum söz konusudur ve 2015 yılından itibaren 2 milyar doların altında seyretmiştir. Bununla birlikte özellikle ihracattaki artışın da etkisi ile son üç yılda dış ticaret hacminde düzenli bir artış meydana gelmiş ve 2019 yılına gelindiğinde 6 milyar doların üstüne çıkmıştır.

Şekil 7. Yıllar İtibariyle Türkiye'nin İsrail ile Dış Ticareti, 2000-2019 (Milyon \$)

Kaynak: TÜİK, 2020

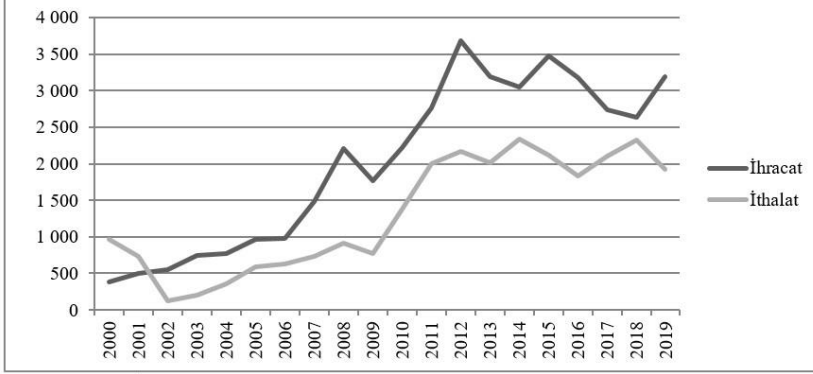
Esasen Türkiye İsrail ilişkileri genel olarak İsrail-Arap daha özeldir. Filistin sorununun gölgesi altında seyretmiştir. 1970-1990 arası dönemde soğuk ve mesafeli olan ikili ilişkiler yerini 1990'larda ekonomik ve askeri alandaki stratejik yakınlaşmaya bırakmıştır. Bu yakınlaşmanın bir sonucu olarak 1990-2000 arası dönemde ondan fazla askeri anlaşmanın yanı sıra aralarında 1996 yılında imzalanan serbest ticaret anlaşması da olmak üzere birçok ekonomik anlaşma imzalanmıştır (Oran, 2010: 571). Bununla birlikte 2000'lerden itibaren ikili ilişkilerdeki stratejik yakınlık yerini pragmatik ortaklığa bırakmaya başlamıştır. Çeşitli ihtilaflar baş gösterse de 2009 yılına kadar Türkiye-İsrail ilişkileri büyük bir kriz yaşamadan devam etmiştir. Ancak ilki 2009 yılında ikincisi ise bir yıl sonra patlak veren

iki olay sonrasında iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler tamamen kesilmiştir.

“One minute” olarak da bilinen ilk olay Başbakan Recep Tayyip Erdoğan’ın Dünya Ekonomik Forumu için bulunduğu Davos’ta katıldığı bir ortak toplantıda İsrail Cumhurbaşkanı “Siz öldürmeyi iyi bilirsiniz” biçiminde sert şekilde eleştirmesiyle patlak vermiştir. İkinci olay ise yaklaşık bir buçuk yıl sonra meydana gelmiş olan ve Mavi Marmara Olayı olarak bilinen olaydır. Gazze üzerindeki İsrail ablukasını delerek bölgeye insani yardım götürmeyi amaçlayan Mavi Marmara gemisine İsrail ordusu uluslararası sularda müdahale ederek Türk vatandaşı dokuz eylemciyi öldürdü. Bunun üzerine Türkiye İsrail’i devlet terörü uygulamakla suçladı ve İsrail’deki büyükelçisini Ankara’ya çağırarak ileri sürdüğü şartlar yerine getirilene kadar İsrail ile diplomatik ilişkilerini kesti (Oran, 2013: 442-443). Türkiye’nin ileri sürdüğü şartların bir kısmının karşılanması üzerine iki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler 2016 yılı ortasında tekrar başladı. Yaklaşık altı yıl süren uzun ve derin diplomatik krize rağmen iki ülke arasındaki ekonomik ilişkilerde olumlu bir havanın hakim olduğunu söylemek mümkündür. Diplomatik alanda yaşanan krizlere rağmen dış ticaret hacminde genel eğilim artış yönündedir. Dış ticaretin sektörel kompozisyonuna bakıldığında İsrail’e yapılan ihracatta imalat sanayi ürünlerinin, bu ülkeden yapılan ithalatta ise petrol ve imalat sanayi ürünlerinin ağırlıkta olduğu görülmektedir. Örneğin, Türkiye’nin 2019 yılı toplam petrol ithalatının % 3’ünden fazlası İsrail’den yapılmaktadır (Türkiye Petrolleri, 2019: 34).

Dış ticaret hacmi bakımından İsrail’in hemen ardından Suudi Arabistan gelmektedir. Türkiye’nin bölgedeki en büyük beşinci dış ticaret ortağı konumundaki Suudi Arabistan ile 2000-2019 döneminde gerçekleşen toplam dış ticaret 40 milyar doları ihracat, 26 milyar doları ise ithalat olmak üzere 66 milyar dolardır. Ticari ilişkilerin yıllar itibariyle seyrine bakıldığında gerek ihracat gerekse ithalat bakımından genel bir artış eğilimi gözlenmektedir. Türkiye’nin 2000 yılında 400 milyon dolar civarında olan ihracatı 2019 yılına gelindiğinde 3 milyar doların üstüne çıkmıştır. Aynı dönemde dalgalı ama artış yönlü bir eğilim sonunda ithalat 1 milyar dolardan 2 milyar dolara çıkmıştır. Bununla birlikte iki ülkenin ekonomik yapıları ve dış ticaretlerinin sektörel kompozisyonu göz önüne alındığında aralarındaki ticaret hacminin düşük olduğu söylenebilir. 2018 yılı itibariyle 430 milyar doları aşan dış ticaret hacmi ile Suudi Arabistan petrol ve doğal gaz ihracatçısı ve sanayi malları ithalatçısı olarak küresel pazara eklenmektedir (UNCTAD, 2020). Öte yandan Türkiye’nin dış ticaretinin sektörel dağılımına baktığımızda ihracatta

imalat sanayinin ithalatta ise petrol ve doğal gazın ağırlıklı olduğunu görüyoruz. Bu itibarla birbirleri için uygun pazarlar olan iki ülkenin potansiyellerinin altında bir performans sergiledikleri söylenebilir.

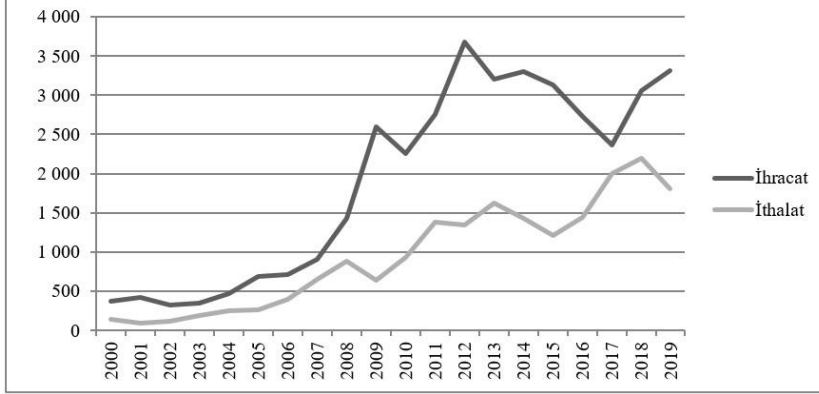

Şekil 8. Yıllar İtibariyle Türkiye'nin Suudi Arabistan ile Dış Ticareti, 2000-2019 (Milyon \$)

Kaynak: TÜİK, 2020

Türkiye'nin Orta Doğu'daki altıncı büyük ticaret ortağı Mısır'dır. 2000-2019 arası dönemde gerçekleşen toplam dış ticaret hacmi yaklaşık 57 milyar dolardır. Bunun 38 milyar doları ihracat, 19 milyar doları ise ithalattır. Türkiye'nin dış ticaret fazlası verdiği bu pazara olan ihracatının yıllar itibariyle gelişimine baktığımızda 2007 yılına kadar yıllık 1 milyar doların altında seyrettiğini, bu tarihten itibaren büyük bir artış görerek 2012 yılında tarihi zirvesi olan yaklaşık 3 milyar 700 milyon dolara yükseldiğini görüyoruz. Ne var ki 2013 yılında Mısır'da meydana gelen askeri darbe Türkiye ile Mısır arasındaki ekonomik ilişkilerde 2007'den itibaren görülen olumlu eğilimleri sona erdirmekle kalmamış, aynı zamanda siyasi ve diplomatik alanda da krize neden olmuştur. Türkiye en üst düzeyde darbeyi kınamış ve devrik Cumhurbaşkanı Muhammed Mursi'yi açıkça desteklemiştir. Dahası bir yıl sonra seçim ile iktidarını pekiştiren darbeci general Sisi başkanlığındaki hükümeti tanımadığını beyan etmiştir. Diplomatik alanda yaşanan kriz ekonomik ilişkileri de olumsuz etkilemiştir. 2013 yılından itibaren düşüş eğilimine giren ihracat düzenli azalarak 2017 yılında 2 milyar 400 milyon doların altına gerilemiştir. Türkiye'nin en fazla ihracat yaptığı ülkeler sıralamasında 2012 yılında on birinci sırada olan Mısır 2017 yılında on dokuzuncu sıraya gerilemiştir. Bununla birlikte ihracatta tekrar artış yönlü bir eğilim ortaya çıkmış ve 2018-2019 yıllarında 3 milyar doların üstüne çıkmıştır. Öte yandan ithalat açısından bakıldığında

kısmı dalgalanmalar olsa da genel eğilim artış yönündedir. Bununla birlikte 2018 yılı hariç Mısır'dan yapılan ithalat 2 milyar doların altında seyretmiştir.

Şekil 9. Yıllar İtibariyle Türkiye'nin Mısır ile Dış Ticareti, 2000-2019 (Milyon \$)

Kaynak: TÜİK, 2020

Yüz milyona yaklaşan nüfusu ile bölgenin en büyük ülkesi olsa da Mısır ekonomik büyüklük bakımından daha düşük bir sıralamaya sahiptir. 2018 yılı itibariyle yaklaşık 250 milyar dolar GSMH büyüklüğüne ve 100 milyar dolarlık ticaret hacmine sahiptir (UNCTAD, 2020). Ekonomik bakımdan dışa bağımlı bir ülke olan Mısır, yüksek dış ticaret açığı ile dikkat çekmektedir. 2018 yılında yaklaşık 28 milyar dolarlık ihracata karşılık 72 milyar dolar ithalat gerçekleştirmiştir. 2018 yılında Türkiye, Mısır'ın ihracat yaptığı ülkeler arasında dördüncü en büyük pazardır (UNCTAD, 2020). Türkiye'nin en fazla ithalat yaptığı Orta Doğu ülkeleri arasında Mısır beşinci sıradadır. Bununla birlikte 2000-2019 döneminde gerçekleşen toplam ithalat 20 milyar dolardan az olup, 2018 yılı hariç, yıllık bazda 2 milyar doların altındadır. Bunda Mısır ekonomisinin dışa bağımlı yapısının önemli etkisi vardır.

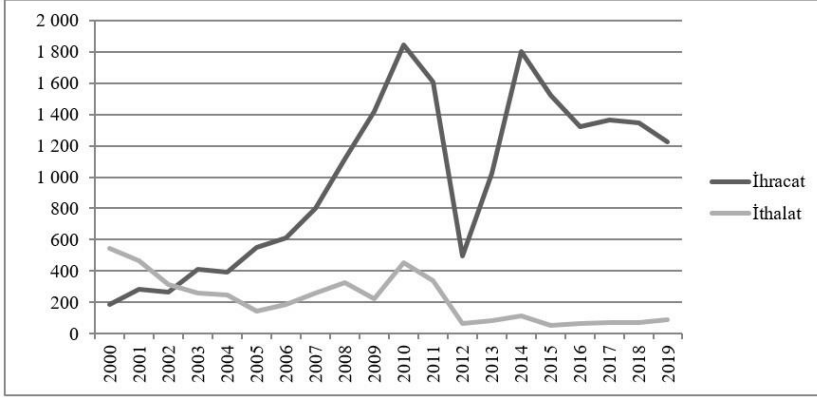
2000-2019 arası dönemde Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri arasında siyasi-diplomatik ilişkilerinde en çarpıcı değişim Suriye ile olan ilişkilerde meydana geldi. 1990'ların sonlarında başlayan iyileşme eğilimleri 2004 yılında serbest ticaret anlaşmasının imzalanması ile devam etti (Beşli, 2012: 636). Aynı yıl Turizm Karma Komisyonu VI. Dönem Protokolü imzalanarak sonraki beş yıl boyunca düzenli olarak Bölgesel Turizm İşbirliği Toplantıları gerçekleştirildi. 2009 yılında bir yandan serbest ticaret anlaşması

yürürlüğe girerken bir taraftan da iki ülke arasında turistik vizeler kaldırıldı (Oran, 2013: 421-422).

Arap Baharı olarak bilinen ve Arap coğrafyasında meydana gelen halk ayaklanmaları Suriye’de de 2011 yılı başlarında etkili olmaya başladı. Türkiye gelişmeleri yakından takip etmiş Suriye hükümetini talepleri hukuk içerisinde ve barışçıl yollar ile karşılaması için teşvik etmiştir. Ancak Suriye hükümetinin gösterileri şiddet uygulayarak bastırmaya çalışması Türkiye-Suriye ilişkilerini de olumsuz biçimde etkiledi ve bir süre sonra da diplomatik ilişkiler tamamen kesildi. Ekonomik ilişkilere yansımaları iki ülkenin yürürlüğe koyduğu çeşitli tedbirler şeklinde oldu. Türkiye, ‘2009’da oluşturulan Yüksek Düzeyli İşbirliği Konseyi’ni askıya aldı, bazı Suriyeli yetkililer ile işadamlarının mal varlıklarını dondurdu, Suriye’ye askeri malzeme satış ve geçişi durdurdu ve Suriye Merkez Bankası ile ilişkileri dondurdu. Buna karşılık olarak Suriye hükümeti serbest ticaret anlaşmasını askıya aldı ve sınır ticareti üzerindeki vergi ve harçlarını artırdı’ (Oran, 2013: 421).

Suriye, Türkiye’nin komşu olduğu Orta Doğu ülkeleri arasında en düşük ticaret hacmine sahip olduğu ülkedir. 2000-2019 döneminde gerçekleşen toplam dış ticaret hacmi yaklaşık 20 milyar doları ihracat olmak üzere 24 milyar dolardır. Bunun bir nedeni diğer iki komşu ülke, İran ve Irak, ile karşılaştırıldığında Suriye’nin nüfus bakımından daha küçük ve ekonomik bakımdan hem daha az gelişmiş hem de görece zengin petrol kaynaklarından mahrum olmasıdır. Bir diğer neden 2000’lerden itibaren iki ülke arasında hızlı bir yakınlaşma meydana gelse de ondan önceki on yılda başta güvenlik, su ve sınır ihtilaflarından kaynaklanan sorunlar daha fazla ekonomik yakınlaşma için aşılması zaman alan büyük olumsuz bir miras bırakmış olmasıdır. Son olarak, Suriye’de dokuz yıldan uzun bir süredir devam eden iç savaş ve bu süre zarfında iki ülke arasında süren diplomatik kriz ticari ilişkiler üzerinde olumsuz etkide bulunmaktadır.

Türkiye ile Suriye arasındaki dış ticaretin yapısına ve seyrine baktığımızda birkaç hususun öne çıktığını görüyoruz. Birincisi, diğer Orta Doğu ülkeleri ile olan ticaretteki genel eğilimler ile uyumlu olarak Türkiye net ihracatçı konumdadır. İkincisi, iç savaşın başladığı 2011 yılına kadar düzenli artan ihracat savaş ile birlikte önce sert bir şekilde düşse de sonra tekrar yükseliş eğilimine girmiştir. Üçüncüsü, zaten düşük olan ithalat iç savaş sonrası iyice azalarak yıllık 100 bin doların altına gerilemiştir. Son olarak, Suriye’de devam eden iç savaşa ve iki ülke arasında diplomatik ilişkilerde süren krize rağmen dış ticaret hacmi son dokuz yılda yıllık ortalama bir buçuk milyar dolar civarında gerçekleşmiştir.

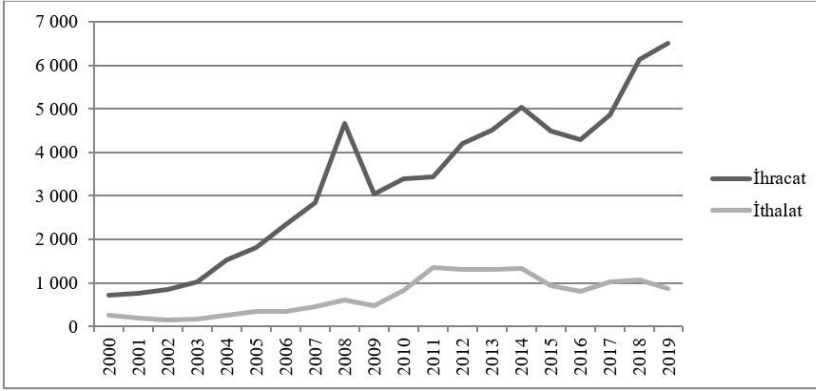
Şekil 10. Yıllar İtibariyle Türkiye'nin Suriye ile Dış Ticareti, 2000-2019 (Milyon \$)

Kaynak: TÜİK, 2020

Daha önce de belirtildiği üzere Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri ile olan ticari ilişkileri ülkeler bazında ele alındığında iki grup halinde belirgin bir ayrışma görülmektedir. İran, Irak, BAE, İsrail, Suudi Arabistan ve Mısır'ın yer aldığı ilk grup yüksek dış ticaret hacmi ile öne çıkmaktadır. Türkiye'nin Orta Doğu ile olan dış ticaret hacminin % 88'i ilk gruptaki ülkeler iledir ve Türkiye'nin bu ülkelerin her biri ile ilişkisi ayrı ayrı ele alındı. Buna karşılık ikinci grupta yer alan ve Bahreyn, Filistin, Katar, KKTC, Kuveyt, Lübnan, Suriye, Umman, Ürdün ve Yemen'den oluşan ülkeler düşük dış ticaret hacmi ile dikkat çekmektedir. Bu nedenle Türkiye'nin söz konusu ülkeler ile olan ilişkilerini, Suriye hariç, ülke bazında ayrı ayrı ele almak yerine tek bir grup halinde değerlendirmek uygun olacaktır. Esasen bu gruptaki ülkeler düşük ticaret hacmi ortak paydasında ele alınsalar da kendi içlerinde gelişmişlik düzeyleri, dış ticaret hacimleri, güvenlik, nüfus ve coğrafi büyüklükleri ve başka bakımlardan önemli farklılıklar arz etmektedirler. Örneğin Katar, Kuveyt, Umman ve Bahreyn sahip oldukları zengin petrol ve doğal gaz kaynakları, görece yüksek dış ticaret hacimleri ve dış ticaret fazlası veren ekonomileri ile diğerlerinden ayrılmaktadır. Buna karşılık diğer ülkeler (Filistin, Lübnan, KKTC ve Yemen) dış ticaret açıkları ve dışa bağımlı ekonomileri ile dikkat çekmektedir. Bu ülkelerden Yemen, Lübnan ve Filistin ambargo, savaş ve siyasi istikrarsızlık ile karşı karşıyadır.

Türkiye'nin ikinci grupta yer alan dokuz ülke ile ticari ilişkileri görece daha az gelişmiştir. Söz konusu ülkelerin Türkiye'nin Orta Doğu ile olan toplam dış ticaret hacmi içindeki payı % 12 düzeyindedir. Bununla birlikte Türkiye açısından görece yüksek bir

dış ticaret fazlası vardır. Türkiye'nin anılan dokuz ülkeye yaptığı toplam 66 milyar dolarlık ihracata karşılık bu ülkelerden yaptığı ithalat 14 milyar dolar civarındadır. Diğer bir ifade ile, 50 milyar doları aşan bir dış ticaret fazlası vardır. İhracatta dönem dönem dalgalanma meydana gelse de genel eğilim düzenli artış yönündedir. Buna karşılık ithalatta daha durağan bir seyir söz konusudur. 2011 yılına kadar yıllık 1 milyar doların altında gerçekleşen ithalat sonraki yıllarda genellikle 1 milyar doların üstüne çıksa da genel toplamda yıllık 1 milyar doların altındadır.

Şekil 11. Yıllar İtibariyle Türkiye'nin Dokuz Orta Doğu Ülkesi ile Dış Ticareti, 2000-2019 (Milyon \$)

Kaynak: TÜİK, 2020

Sonuç

Türkiye ile Orta Doğu ülkeleri arasında 2000-2019 arası dönemde gerçekleştirilen dış ticaret verilerinin incelenmesi neticesinde öne çıkan temel hususlar şunlardır. Birincisi gerek dış ticaret hacminde gerekse Orta Doğu ile yapılan ticaretin Türkiye'nin toplam ticareti içindeki payında zaman için artış meydana gelmiştir. Esasen bu durum Türkiye'nin küresel kapitalist pazar ile 2000 sonrasında artan entegrasyonunda ifadesini bulan genel eğilimler ile uyumludur. Söz konusu dönemde Türkiye'nin toplam ihracatı altı kattan fazla ithalatı ise yaklaşık dört kat artmıştır. İkinci önemli husus dış ticaret dengesi Türkiye'nin lehine olup, İran hariç, bölge ülkeleri ile olan ticarete Türkiye net ihracatçı ülke konumundadır. Üçüncüsü, Türkiye'nin Orta Doğu ülkeleri ile ticari ilişkileri ikili siyasi ve diplomatik krizlerden çok fazla etkilenmemektedir. Örneğin, İsrail, Mısır ve Suriye gibi ülkeler ile yaşanan diplomatik krizlere rağmen bu ülkeler ile ticaret hacmi genel eğilimler ile uyumlu seyretmeye devam

etmiştir. Ancak bölgede artan siyasal istikrarsızlık ve çatışma ortamı ticari ilişkileri olumsuz yönde etkilemektedir. Dördüncüsü, bölgeye dışarıdan yapılan müdahalelerin ve bazı bölge ülkelerine yönelik dönem dönem uygulanan ambargoların ikili ticari ilişkiler bakımından çarpıcı sonuçları vardır. Diğer bir ifade ile, ikili siyasi-diplomatik sorun ve anlaşmazlıklardan ziyade bölge dışı faktörler ticari ilişkileri daha fazla etkilemektedir.

Bir diğer önemli husus, Orta Doğu ülkelerinin sahip oldukları ortak uzun tarihsel geçmişe rağmen kendi aralarında güçlü bir ekonomik ilişki geliştirememeleridir. Bunun çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Bunlardan bir tanesi ülkeler arasında süregelen siyasi anlaşmazlık ve ayrılıklardır. Bir diğer neden ülke ekonomilerinin içinde bulunduğu yapısal durumdur. Ekonomik yapıları bakımından bölge ülkelerini kabaca üç grup şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Birinci grupta, sahip oldukları doğal gaz, değerli maden cevherleri ve petrol kaynakları ile kapitalist dünya ekonomisine eklenen BAE, Bahreyn, Irak, İran, Katar, Kuveyt ve Suudi Arabistan yer almaktadır. Bu ülkeler dünya petrol rezervlerinin yaklaşık yarısına doğal gaz rezervlerinin ise % 40'na sahiptir (Türkiye Petrolleri, 2019: 7, 17). Dış ticaretlerinin sektörel kompozisyonuna bakıldığında imalat sanayi ithalatçısı, petrol ve doğal gaz ihracatçısı oldukları görülmektedir. Örneğin, 2018 yılında bölgenin (Türkiye hariç) 1 trilyon 950 milyar doları aşan toplam dış ticaret hacminin % 60'ına sahip BAE, Suudi Arabistan ve İran (UNCTAD, 2020) aynı zamanda küresel doğal gaz ve petrol pazarının önde gelen tedarikçisi ülkelerdir.

İkinci grupta görece gelişmiş sanayileşme düzeyleri ile Türkiye ve İsrail yer almaktadır. İkinci gruptaki ülkeler, ilk gruptakilerin aksine, kapitalist dünya pazarına imalat sanayi malları ihracatçısı olarak eklenmektedir. Örneğin, 2018 yılı ihracatlarının sektörel dağılımına bakıldığında Türkiye'nin ihracatının yaklaşık yüzde sekseni imalat sanayi mallarından oluştuğu görülmektedir. Bu oran İsrail için biraz daha düşük olsa da yüzde yetmişten fazladır. Üçüncü grupta yer alan ülkeler ne zengin doğal kaynaklara sahiptir ne de sanayileşmiş ülkelerdir. Dolayısıyla, bu ülkeler ekonomik bakımdan dışa bağımlı, az gelişmiş ve yüksek dış ticaret açığı veren ülkeler olarak dikkat çekmektedir. Orta Doğu ülkelerinin ekonomilerindeki bu yapısal durum, kendi aralarında daha yüksek bir dış ticaret hacmi ve çok boyutlu bir ticaret ağı oluşturmalarının önünde önemli engeldir.

Kaynakça

- Altunışık, M. B. & Martin L. G. (2011). Making Sense of Turkish Foreign Policy in the Middle East under AKP. *Turkish Studies*, 12 (4), 569-587.
- Beşli, S. (2012). İktisadi Açıdan Türkiye-Ortadoğu İlişkileri. Zahide Tuba Kor (Ed.) *Ortadoğu Konuşmaları* içinde (s. 627-657). İstanbul: Küre Yayınları.
- Bilgin, P. (2004). Whose 'Middle East'? Geopolitical Inventions and Practices of Security. *International Relations*, 18 (1), 25-41.
- Culcasi, K. (2010). Constructing and Naturalizing the Middle East. *Geographical Review*, 100 (4), 583-597.
- Dağı, Z. (Ed.) (2006). *AK Partili Yıllar: Doğu'dan Batı'ya Dış Politika*. Ankara: Orion Yayınevi.
- Davutoğlu, A. (2008), Turkey's Foreign Policy Vision: An Assessment of 2007. *Insight Turkey*, 10 (1), 77-96.
- Demiryol, T. (2013). The Limits to Cooperation Between Rivals: Turkish-Iranian Relations Since 2002. *Ortadoğu Etütleri*, 4 (2), 111-144.
- Gelvin, J. L. (2015). *The Arab Uprisings: What Everyone Needs to Know*. Oxford: Oxford University Press.
- İnat, K. ve Caner M. (2017). Suriye Savaşı ve ABD'nin Gölgesinde Türkiye-İran İlişkileri. Kemal İnat, Ali Aslan ve Burhanettin Duran (Ed.). *AK Partinin 15 Yılı: Dış Politika* içinde (s. 239-262). Ankara: SETA.
- Keddie, N. R. (1973). Is There a Middle East?. *International Journal of Middle East Studies*, 4 (3), 255-271.
- Kirişçi, K. (2009). The Transformation of Turkish Foreign Policy: The Rise of the Trading State. *New Perspectives on Turkey*, 40 (1), 29-57.
- Koppes, C. R. (1976). Captain Mahan, General Gordon, and the Origins of the Term 'Middle East'. *Middle Eastern Studies*, 12 (1), 95-98.
- Oran, B. (Ed.) (2013). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar C.III. 2001-2012*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oran, B. (Ed.) (2010). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar C.II. 1980-2001*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Oran, B. (Ed.) (2001). *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar C.I. 1919-1980*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Öniş, Z. ve Yılmaz, Ş. (2009). Between Europeanization and Euro-

- Asianism: Foreign Policy Activism in Turkey During the AKP Era. *Turkish Studies*, 10 (1), 7–24.
- Özdemir, A. M., Aykut, E., Sune, E. ve Uğurlu, G. (2015). *Türk Dış Politikasının Ekonomi Politikası*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Salih, K. E. O. (2013). The Roots and Causes of the 2011 Arab Uprisings. *Arab Studies Quarterly*, 35 (2), 184-206.
- Selim, G. M. (2013). The United States and the Arab Spring: the Dynamics of Political Engineering. *Arab Studies Quarterly*, 35 (3), 255-272.
- Sika, N. M. (2013). Dynamics of Development and Uprisings in the Arab World. *Mediterranean Quarterly*, 24 (4), 43-67.
- Sinkaya, B. (2011). Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikası ve Batı Etkisi. *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1 (1), 79-100.
- TC Cumhurbaşkanlığı Yatırım Ofisi, 2020. <https://www.invest.gov.tr/tr/whyturkey/sayfalar/fdi-in-turkey.aspx> (Erişim Tarihi: 10.09.2020).
- TÜİK. (2020). www.tuik.gov.tr (Erişim tarihi: 10.09.2020).
- Türkiye Petrolleri A.O. (2019). 2019 *Ham Petrol ve Doğal Gaz Sektör Raporu*.
- UNCTAD. (2020). <http://unctadstat.unctad.org/CountryProfile/GeneralProfile/en-GB/004/index.html> (Erişim tarihi: 10.10.2020).
- Yerasimos, S. (1994). *Milliyetler ve Sınırlar: Balkanlar, Kafkasya ve Orta-Doğu*, Tekeli, Ş. (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- YÖK. (2020). <https://istatistik.yok.gov.tr/> (Erişim tarihi: 15.09.2020). <https://www.haberturk.com/son-dakika-abd-nin-iran-ambargosu-basladi-2207578> (Erişim Tarihi: 10.09.2020)

